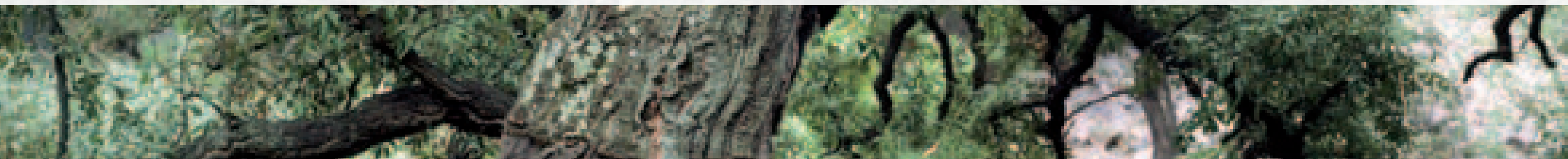

Paisatge **Surer**

Mediterrani
Divers

Paisatge Surer

Mediterrani
Divers

RETECORK
XARXA EUROPEA DE TERRitoris SURERS
www.retecork.org

Amb la col·laboració de:

Fundación Biodiversidad

Paisatge Surer

Mediterrani
Divers

Fotografies: Lluís Català

Textos: Terregada.net

Lluís Medir Huerta

Isidro García Sigüenza

Feli Castaño

Joan Botey i Serra

Rafael Sorribes Gómez

Joaquín Brixedo Bejarano

Laura Brixedo Rabazo

Índex

Arbre bell	9
L'alzina surera, l'element clau	11
Una vegetació esclerofil·le	13
Paisatge surer, paisatge divers	15
Perspectives	17
Andalusia	18
El arriero, noble oficio corchero	20
Castella-la Manxa	30
Reposo del corcho e industria	32
Castella i Lleó	36
El Sofreral, refugio de infancia	38
Catalunya	42
Sureda i territori a Catalunya	44
Comunitat Valenciana	64
El corcho y mi tierra	66
Extremadura	72
El ritual de la saca	74

Arbre bell

El meu professor de botànica em va explicar que la paraula *Quercus* té arrels celtiques i que el seu significat és *arbre bell*. Va ser, sense cap dubte, una de les més profitoses lliçons de quantes he rebut. En el discórrer de les nostres vides per la Península Ibèrica, qui no s'ha extasiat davant una alzina monumental, una surera vetusta o la majestuositat d'un roure.

RETECORK, gràcies al projecte desenvolupat amb la col·laboració de la Fundación Biodiversidad, els convida a profunditzar als paisatges d'un dels més genuïns arbres de la nostra vida: l'alzina surera, *Quercus suber*. Els proposem un viatge còmode, assequible, des de la seva mateixa població, des de la seva llar, a través de la finestra que ens obren les excel·lents fotografies de Lluís Català i els entranyables textos que les acompanyen.

Amb tots aquests materials veuran la varietat de la sureda en tota la seva diversitat, des de les deveses del sud fins a les selves relictas de l'orient peninsular. Apreciaran formacions fortament humanitzades, boscos poc explotats, suredes sotmeses al rigor del clima mediterrani, muntanyes amb marcada influència atlàntica. En ocasions les observaran ocupant planes amables, en d'altres

enfilant-se per escarpats inversemblants. Alguns exemplars ocupen, enormes, el buit immens. Uns altres s'atapeeixen disputant un mínim espai vital. Però tots ells tenen alguna cosa en comú: com ens van ensenyar els celtas, són bells.

Aquesta diversitat dóna forma als nostres paisatges i per això s'ha cregut oportú que les persones que viuen la sureda ens acompanyin en aquest viatge. Un cabal immens de coneixement, de respecte i amor per la vida se'ns fan patents a través de les seves reflexions. Apareix en elles una autèntica cultura del suro que mereix ser estudiada amb major profunditat, divulgada amb major intensitat.

RETECORK agraeix a tots els col·laboradors el fet d'haver pogut materialitzar aquesta iniciativa i espera que sigui una modesta contribució al coneixement de nosaltres mateixos, de la nostra realitat i, per tant, una aportació al nostre desenvolupament responsable, a la nostra qualitat de vida.

Lluís Medir Huerta

President de la Comissió Executiva de RETECORK

Maçanet de Cabrenys

L'alzina surera, l'element clau

Els paisatges del suro són els paisatges de *Quercus suber*, una espècie endèmica de la conca mediterrània, concretament de la seva part més occidental. Aquesta espècie necessita assentar-se sobre sòls silícics, com els formats per roques granítiques i pissarres, ben airejats, que no s'embassin i rebre, com a mínim, 400 ml de precipitació anual. Tolera bé la calor però requereix temperatures hivernals benignes, ja que no suporta gaire les gelades. Per aquest motiu, es troba freqüentment a terres baixes, fins a 800 metres d'altitud i només es pot elevar a cotes altes a les regions més càlides. La meitat de la superfície mundial de suredes es troba a la Península Ibèrica, sobretot a la seva zona sud-occidental, una bona part al nord d'Àfrica i la resta es reparteix entre el sud de França, el litoral oest d'Itàlia i les illes de Còrsega, Sardenya i Sicília. La presència de moltes altres petites i disperses superfícies de sureda fan pensar que en períodes anteriors,

més humits i càlids, podria haver tingut una àrea de distribució molt més extensa.

L'alzina surera és un arbre de la mateixa família que els roures, les alzines i els castanyers: la de les Fagàcies. És d'alçada mitjana, com a molt pot arribar a fer 25 metres d'alçada. Té una capçada més aviat esclarissada de fulles perennes, petites i dures, que s'eixampla si no hi ha arbres gaire a la vora o mira d'enfilarse enlaire buscant la llum, en formacions més espesses. Les arrels són vigoroses, amb un eix central a partir del qual, a mesura que l'arbre creix, es desenvolupen arrels més superficials en totes les direccions. La seva característica més rellevant, i la que li ha donat una major dimensió econòmica i social, és la gruixuda escorça que la recobreix, el suro. Per les seves interessants propietats, lleugeresa, elasticitat, impermeabilitat, compressibilitat, aïllament, resistència al foc, etc., l'home l'ha utilitzat per

a l'elaboració de múltiples productes, el més emblemàtic dels quals és el tap de suro, que va suposar una autèntica revolució a partir del segle XVII quan Dom Pérignon va descobrir el mètode per fer vi escumós. Els fruits de l'alzina surera són les aglans o glans, aliment apte per a la ramaderia, que es produeixen sobretot durant la tardor, després que el vent hagi pol·linitzat les flors, poc vistoses, en diversos torns de floració.

Noms:

Anglès: Cork oak

Àrab: Fernan

Basc: Ametza, artelatza, arkamurka

Castellà: Alcornoque, alcorque, chaparro, sufreiro, sofrero

Català: Alzina surera, suro, surera

Francès: Chêne-liège

Gallec: Sobreiro, corticeiro

Italià: Sughero, sughereta

Portuguès: Sobreiro, sobro, sóvero

Parc Natural del Montseny

Una vegetació esclerofil·la

L'esclerofil·lia és una de les adaptacions principals que presenten, entre altres, els vegetals mediterranis. Esclerofil·le significa literalment *de fulles enduredes*, tal com són la majoria de les fulles dels arbres i plantes d'aquesta regió: perennes, més aviat petites, coriàcies, de vegades amb espines o piloses. Aquesta adaptació permet a la vegetació suportar temperatures extremes i la secada pròpies del clima mediterrani. El factor més limitant és, clarament, la disponibilitat d'aigua, sobretot en el període més calorós de l'any, l'estiu, en què s'atenyen els nivells més baixos de precipitació. També l'hivern, en algunes zones prou fred, atenua l'activitat dels organismes. Així doncs, llevat de les èpoques de primavera i tardor, humides i fresques, les plantes no tenen les condicions favorables per al seu creixement, sigui per la manca d'aigua, per les temperatures o per totes dues condicions alhora.

L'aspecte general de la sureda, un típic bosc esclerofil·le, és el d'una massa d'un verd més aviat fosc, d'arbres no especialment alts, amb un sotabosc d'arbustos i plantes més aviat llenyoses. En general, és un bosc poc esponerós si el comparem amb les formacions de clima més temperat, degut a que les mateixes adaptacions que permeten a la seva vegetació sobreviure a la secada en limiten la capacitat productiva en moments més benignes.

Sierra de San Pedro

Paisatge surer, paisatge divers

La diversitat del paisatge surer és un dels seus béns més preuats. Presenta una variabilitat molt gran, començant per la que es pot trobar dins la pròpia espècie –en el cas del *Quercus suber* els científics distingeixen entre 8 i 14 formes botàniques diferents–, per l'elevat nombre d'espècies que podem trobar dins una sureda, i per la diversitat de formes que pot prendre aquesta formació. A nivell forestal, existeixen diverses classificacions a partir de la seva composició específica, fisonomia del sotabosc i espessor de la massa arbòria. La primera distinció que es pot establir és la de la sureda pura i la sureda mixta. En el primer cas es refereix a boscos on la major part dels arbres són sureres (més d'un 90%). Les masses forestals mixtes ho poden ser en major o menor grau. Les espècies que majoritàriament acompanyen *Quercus suber*, segons les influències climàtiques i edàfiques, són alzines, roures i pins.

En segon lloc, es distingeixen les suredes amb sotabosc dominat per l'estrat herbaci amb important presència arbustiva i, dins d'aquestes, s'observa que hi ha boscos amb sotabosc de gran diversitat i d'altres amb un sotabosc més monoespecífic. Les formacions monoespecífiques es diferencien segons el nivell de maduresa, el qual es refereix al grau d'adaptació a les condicions del medi i a l'aprofitament de les potencialitats naturals. La diversitat de la sureda no és un fet estrany si es considera que la seva àrea de distribució té característiques climàtiques molt diferents: influència atlàntica o mediterrània, continentalitat o proximitat al mar, altitud, nivells de precipitació, temperatures o afectació dels vents. Aquests components fan que existeixin suredes amb caràcters diversos: presència o no d'altres espècies arbòries, composició del sotabosc, estructura de l'ecosistema, adaptacions específiques

a factors com el vent, el foc, etc. També hi aporten elements de diferenciació el relleu, que és força variable a tota la mediterrània i genera una gran heterogeneïtat en l'espai, l'afectació d'incendis, el nivell de nutrients del sòl o la història de l'indret específic, entre d'altres, els quals donen diferències en el grau de maduresa del bosc, la seva estructura o la presència de determinada fauna endèmica.

Finalment, la intensa i antiga relació de l'home amb la sureda determina en bona part l'aspecte de cada paisatge, principalment per les activitats d'extracció de suro o l'aprofitament agroforestal que es fa a les deveses, on el bosc es transforma principalment en un espai de pastura, de vegades en combinació amb cultius herbacis. Altres activitats són el carboneig, l'aprofitament de la fusta, la caça i la recollida de glans, bolets, herbes aromàtiques, mel, etc.

Parc Natural del Estrecho

Perpectives

Hi ha diversos factors que poden afectar la pervivència dels paisatges surers. Alguns d'ells, o més aviat s'hauria de dir la majoria, estan relacionats amb la intervenció de l'home sobre la natura. Així, la gestió forestal o agronòmica que se'n fa, és un element de gran importància. L'abandonament d'algunes suredes, degut als canvis i evolucions a la indústria surera, pot suposar importants canvis en aquests paisatges. L'envelliment dels arbres de les deveses s'hauria de corregir amb una millor gestió, preveient el relleu dels arbres i la seva regeneració. Cal destacar que existeixen línies de treball encaminades a corregir aquestes problemàtiques.

La recurrència dels incendis és un altre dels aspectes a tenir en compte. El foc té un impacte ecològic important al bioma mediterrani ja que la coincidència de l'època càlida amb l'eixuta n'afavoreix l'aparició. La vegetació, molt llenyosa i seca, és

especialment inflamable. En el cas de l'alzina surera, l'escorça suberificada d'uns quants centímetres de gruix permet la rebrotada de branques en funció de la virulència del foc i el gruix del suro, fet que possibilita la regeneració de l'ecosistema en pocs anys. Per tant, en aquest sentit, les suredes ofereixen majors garanties de manteniment dels paisatges, frenant la desertificació. La possible afectació del canvi climàtic en el règim de pluges i l'augment mitjà de les temperatures, que aniria associat a una major recurrència dels incendis, poden tenir conseqüències negatives per als paisatges surers. Recordant que les suredes necessiten uns mínims de precipitació anual, si el clima es torna més sec, els espais que ocupen es podrien reduir. En contrapartida, les suredes són considerades embornals de CO₂, és a dir, el propi ecosistema surer contribueix a regular l'excés de diòxid de carboni a l'atmosfera, atenuant l'efecte hivernacle.

Els paisatges surers són un bé per tothom i la seva importància no recau en un sol argument. Hi ha un conjunt de valors que els fa extremadament importants: valors paisatgístics, ecològics, econòmics, socials, històrics, culturals i científics. La necessitat de conservar aquesta riquesa només pren més sentit si es sobrepassa la concepció economicista. Cal valorar, per exemple, els serveis ambientals que proporciona la sureda: fre al canvi climàtic i a la desertificació, reducció del risc d'incendi, reserva de biodiversitat... Cal valorar les potencialitats, el llegat cultural i social que aporta, sobretot pel fet que els paisatges surers van íntimament lligats al medi rural, i que poden ser un element clau en el seu desenvolupament sostenible. I, finalment, cal valorar i responsabilitzar-se del llegat que deixarem a les generacions futures. Tot això només és possible si es coneix, s'aprofundeix i s'estima aquest paisatge.

Andalusia

Més de la meitat de la superfície de sureda espanyola es troba a Andalusia, gairebé sempre formant part d'alguns espais naturals protegits, principalment a les províncies de Cadis, Huelva, Màlaga i Sevilla. També n'hi ha a Jaén i Granada i presenta, en conjunt, una alta variabilitat de paisatges. Més de la meitat són masses pures i la resta una barreja d'alzina surera amb altres espècies arbòries del gènere *Quercus* i *Pinus*. A la zona de Sierra Morena, les suredes són mixtes, principalment amb *Quercus ilex*, *Quercus faginea* i *Arbutus unedo*. A la regió del Baix Guadalquivir i Cadis les masses de suros es troben en rodals i deveses, o en boscos molt oberts.

La sureda més gran de la Península Ibèrica i una de les més ben conservades que existeixen és la que s'ubica dins el Parc de Los Alcornocales, una important àrea que va

des de Tarifa, al sud de la província de Cadis, fins a Cortes de la Frontera, al nord-oest de Màlaga. Per la seva situació, en el punt de confluència de l'Atlàntic i el Mediterrani, la seva orografia i els vents humits que hi freqüenten, la zona compta amb nivells elevats de precipitació, per sobre dels 800 mm anuals, a més del que localment s'anomenen *barbas de levante*, unes boires estiuenques que incrementen encara més la disponibilitat hídrica. El microclima resultant, subtropical, afavoreix una exuberant vegetació selvàtica, i les suredes destaquen per anar acompanyades d'una rica i variada vegetació arbustiva i herbàcia. El bosc compta amb diferents graus d'explotació, ja que a més de l'extracció de suro, s'hi duen a terme altres explotacions com la ramaderia, amb limitacions del nombre de caps de bestiar per garantir-ne la sostenibilitat. És de destacar la riquesa faunística d'aquest parc,

amb una elevada varietat i abundància de mamífers, i el fet de ser un punt estratègic de pas i parada d'aus en les seves rutes migratòries entre Europa i Àfrica.

El arriero, noble oficio corchero

Para hacerse una idea de la importancia que la arriería ha tenido desde antiguo en el Parque de los Alcornocales y serranías circundantes, basta saber que, hasta bien entrado el siglo XIX, apenas se conocía la rueda aplicada a ningún medio de transporte de mercancías.

Fuera por lo abrupto del terreno, que no permitía otras vías de comunicación que las veredas, y aún éstas muy estrechas y enriscadas, fuera porque el trasiego de mercancías era de escaso volumen e importancia, lo cierto es que las carreteras y los vehículos a motor tardaron mucho en hacer su aparición por estas tierras. Aún hoy, metidos ya en el tercer milenio de nuestra era, perdura entre nuestros paisanos el buen oficio de arriero, junto con aquellos otros, claro está, que lleva aparejados: talabarteros, guarnicioneros, tratantes, herradores y esquiladores.

Atareados unas veces con el acarreo del carbón, las corchas, la cal, el esparto o el pescado, y otras con cepas de brezo, leña, trigo, harina, y aún con objetos de contrabando: paños, tabaco, chocolate o huevos, estos buenos arrieros recorrieron una y mil veces las múltiples veredas que, con dirección a los puntos más

diversos de la geografía andaluza, dibujaban un auténtico laberinto de intrincados recorridos.

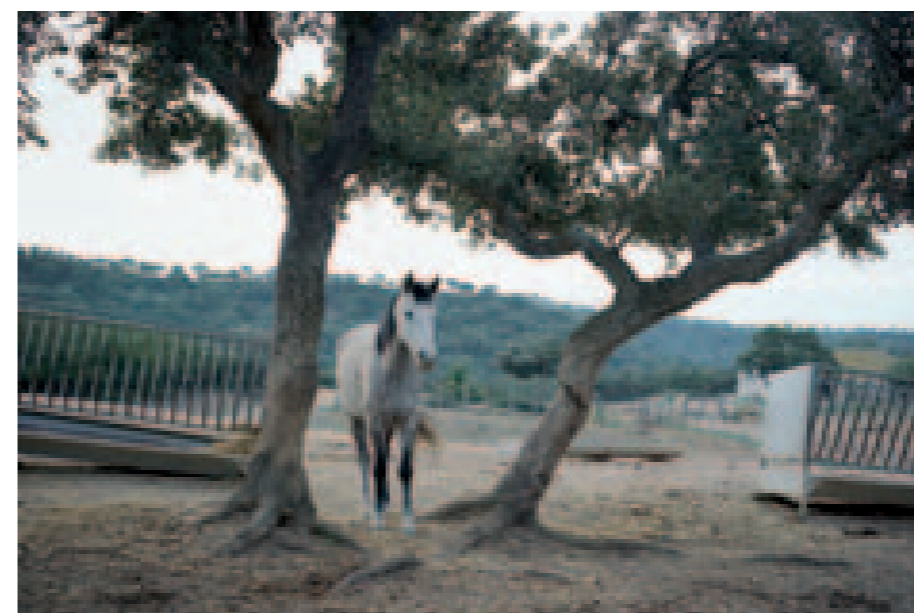
Todavía nos será posible encontrar algún que otro viejecito que, a

Parc Natural de Los Alcornocales

poco que le hablemos, nos ponga al corriente de sus aventuras y desventuras vividas en torno al mundo de la arriería. Aún es posible

conocer de primera mano los afanes que conllevaba este noble oficio, siempre de aquí para allá, arrastrando peligros sinnúmero y en permanente dependencia de una naturaleza a veces gratificante y generosa, pero otras también hostil y agotadora.

Casas Viejas

No me ha sido muy difícil recoger el testimonio de esta buena gente dondequiera que la he hallado, porque siempre me recibió bien.

Cuando de improviso llamaba a su puerta, siempre tuve la sensación de que estos ancianos, asido el bastón entre las manos, la mirada perdida en el horizonte y un sempiterno tarareo entre los labios, me llevaban allí tiempo esperando. Y es que, era tal el cúmulo de vivencias que querían contar, que tenían miedo de que se fueran a perder por mor de un mal catarro, un ataque de corazón o un mal pujo. Testigo absorto de sus vivencias, tuve la precaución de ir grabando sus peculiares historias, que hablan de caminatas extenuantes por veredas de herradura, de amor a sus compañeros inseparables: mulos, burros, caballos, de encuentros con ladrones, de anécdotas en posadas y ventorrillos, de ferias y mercados, de subidas a puertos y de bajadas por precipicios, barrancos o escarigüelas. También recitaron canciones y chascarrillos y hasta me hablaron de aventuras mujeriles harto comprometidas y arriesgados encontronazos con las fuerzas del orden.

Porque, aunque en estas cosas se haya exagerado mucho, es verdad que hubo veces en que algunos de estos bravos arrieros se vieron involucrados en el tortuoso mundo del contrabando y el estraperlo. Y así me lo confesaron: eran épocas de hambre y racionamiento. Tiempos en que había que arriesgar la carga, los

animales, los hatos e incluso la vida para poder ganar un duro a costa de llevar un poco de harina, de café o de tabaco a aquellos pueblos donde la miseria se dejaba sentir de forma acuciante.

En torno a este mundillo de la arriería que tanto nos apasiona, muchos fueron también los oficios que prosperaron: unos por aportar sus industrias al buen desempeño del trabajo (herradores, talabarteros, seroneros, etc.) y otros por exigir una especialización que, bien ocasionalmente o de forma permanente, les podía tener ocupados (carboneros, aguadores, recoveros, caleros, etc.). Si a todos ellos les unimos la caterva de trajinantes, chalanes, venteros, feriantes, capadores, esquiladores, mozos de mulas, carreros y demás, que se movían en torno al mundo de las bestias y sus trapicheos, obtendremos un panorama etnográfico de lo más variopinto y colorista.

Aunque no demasiado prolijos, han sido bastantes los testimonios que sobre arrieros he encontrado en las novelas del siglo de oro, en libros de viajes y, en general, en toda literatura costumbrista: *“Los arrieros son gente que han hecho divorcio con las sábanas, y se han casado con las enjalmas; son tan diligentes y presurosos que, a truco de no perder la jornada, perderán el alma...”* -escribiría

Parc Natural de Los Alcornocales

Parc Natural de Los Alcornocales

Cervantes, el autor del Quijote-.

Por otra parte, raro es el botánico, el viajero romántico, el militar o el escritor que, en sus relatos y a su paso por estas tierras, no nos hable con admiración de esta gente y la estampa que ofrecían a quien reparaba en ellos.

Es digno de resaltar el apego que sentían por unos animales en los que les iba la vida, y por una naturaleza a la que sabían tratar con respeto y admiración pero de la que extraían todo aquello de lo que tenían necesidad.

Por fin, y por qué no decirlo, fueron creadores de una filosofía que llevaba aparejada un saber estar y un modo de comportarse entre los humanos; es aquella que se compendia en la advertencia de que: *“arrieritos “semos” y en el camino nos encontraremos”*.

Isidro García Sigüenza

Asociación Palestra

Proyecto *Patrimonio de Los Alcornocales*

promovido por el Grupo de Desarrollo Rural Los Alcornocales

Parc Natural de Los Alcornocales

Casas Viejas

Almoraima

Almoraima

Almoraima

Parc Natural del Estrecho

Parc Natural del Estrecho

Parc Natural del Estrecho

Castella-la Manxa

La comunitat de Castella-la Manxa, a la part més interior de la Península Ibèrica, està dominada per la plana, però compta amb paisatges muntanyosos com la Serralada Central, el Sistema Ibèric, Sierra Morena i els Montes de Toledo. Es caracteritza per tenir clima mediterrani continental, amb variacions de precipitació que es mouen entre la semi-aridesa i el clima humit. La vegetació general és eminentment dominada pel matollar, degut a l'acció antròpica, i el bosc pròpiament dit, format per una barreja d'alzina, roure i surera, només es conserva a les zones altes de muntanya. La presència de devesa és de gran importància en el seu paisatge, la seva explotació silvopastoral permet la coexistència de pastures per la ramaderia, el cultiu de cereals i l'aprofitament de fruits, llenya i suro, en un interessant equilibri.

El Parc Nacional de Cabañeros, situat als Montes de Toledo, al nord-oest de la província de Ciudad Real, compta amb importants masses d'alzines i suros ubicats a les seves zones més càlides i humides. També acompanyen a l'alzina surera espècies com l'auró negre (*Acer monspessulanum*), el cirerer d'arboç (*Arbutus unedo*), el roure de fulla petita (*Quercus faginea*), o el marfull (*Viburnum tinus*), entre d'altres.

A les parts més baixes, hi ha boscos mixtos aclarits, coneguts com *rañas*, que en les seves formacions herbàcies compten amb una important quantitat de plantes vivaces i anuals d'interès botànic.

Tant la flora com la fauna de Cabañeros són molt riques i variades, comptant amb espècies endèmiques i amenaçades. Com a exemple paradigmàtic de la importància dels paisatges surers, es pot dir que és sobre els exemplars més alts de suro, que poden sobrepassar els 15 metres d'alçada, on fan niu els grans rapinyaires protegits com el vultor negre o l'àguila imperial ibèrica.

Reposo del corcho e industria

En Navahermosa, cerca de Los Montes de Toledo (a unos 10 km), donde por su clima y situación geográfica es el lugar perfecto para el reposo y la distribución del corcho de campo, siempre ha existido tradición corchera. Este hecho está muy relacionado a la gran cantidad de alcornoque que existía en los Montes de Toledo. Actualmente, el volumen de alcornoques se ha visto reducido pero aún existe una cosecha anual de corcho de buena calidad en dichos montes.

Cada año, en los meses de verano, se extrae el corcho y se almacena en instalaciones de Navahermosa durante seis meses, hasta que se empieza a trabajar y se distribuye a los grupos. La saca de corcho es hecha por personas especializadas de este sector que llevan mucho tiempo haciendo el mismo trabajo.

Se extrae el corcho del árbol y se hace una primera selección en campo para separar corcho apto para la industria taponera y corcho no apto. Este corcho no apto se lleva a triturar y se utiliza en la industria de la construcción. El corcho apto para la industria taponera es llevado a almacenes especializados para su preparación y transformación.

Robledo del Buey

Hontanar

Robledo del Buey

Navahermosa

Hontanar

Castella i Lleó

Els paisatges surers de Castella i Lleó es troben força al límit de l'àrea natural actual de l'alzina surera. El clima d'aquesta zona és mediterrani, amb el típic eixut estival i la seva continentalitat, que dóna lloc a hiverns molt freds i estius molt calorosos, condiona la presència de *Quercus suber*, lligada a condicions hivernals més suaus. Tot i això, l'espècie és present en aquest territori tant de manera natural com recolzada per repoblacions forestals.

Les comunitats amb una representació més destacada són les de Salamanca, Àvila i Zamora, a les quals es sumen les de El Bierzo, Arribes de Duero, Burgos i Valladolid, més simbòliques, que no deixen de ser testimonis d'una major extensió de la sureda en èpoques anteriors. A la zona de Salamanca formen deveses amb alzines i destaca la ramaderia de braus.

La sureda de Cerezal de Aliste, a l'oest de la província de Zamora, s'estén pels nuclis de Muelas del Pan, Cerezal de Aliste i Villafior i es troba a una altitud d'uns 800 metres sobre el nivell del mar. En aquesta regió la sureda sol formar masses mixtes, combinada amb alzines, roures i fins i tot castanyers. La zona compta amb una elevada riquesa en espècies de vertebrats, destacant la presència de la cigonya negra i el llop.

Aquesta diversitat és deguda a l'íntima relació de la majoria d'aquestes espècies amb la sureda, tant a les seves zones més espesses, com les properes als cursos d'aigua o zones humides, o les més obertes i pobres en sotabosc, combinades amb cultius o adevesades.

El sofreral, refugio de infancia

Francisco Castaño Rodríguez nació el 22 de mayo de 1918 en Cerezal de Aliste, Zamora. Según sus vivencias, cuando eran pequeños, con seis, siete y ochos años, no iban a la escuela porque sus padres les mandaban ir la mayor parte del tiempo con las vacas, las yeguas, las burras y con las ovejas al campo, por lo que no tenían tiempo para estudiar.

Francisco recuerda claramente las vestimentas que utilizaban, como las *cholras* (que era un tipo de calzado elaborado por sus propios padres debido, fundamentalmente, a que carecían de medios para comprar unas botas nuevas) y los *manticos* (que los utilizaban para librarse del frío). Los hombres vestían con chaquetas y pantalones de paño, mientras que las mujeres iban vestidas con manteos, en muchas ocasiones elaborados por ellas.

Comenta que la vida de antes era muy diferente a la de hoy en día. Actualmente, casi todos los niños reciben una educación y tienen dinero para vestir y comer.

Cuenta que antiguamente todos los chicos y las chicas pasaban el invierno en el campo cuidando del ganado y jugando a diferentes juegos tradicionales como la *cochinica*.

Cerezal de Aliste

En primavera llevaban el ganado a las praderas para que comieran, las mujeres llevaban a los niños a cuestras y al mismo tiempo sembraban trigo, cebada o centeno e incluso, en la época de la sementera, acompañaban a los hombres a arar.

Cuando dicha época terminaba, las mujeres se reunían en casa de una de ellas, bien para tejer o hilar, y de ahí sacaban los paños para los manteos. Por otro lado, los hombres, cuando venían del trabajo, llevaban los arados y las rejas a la fragua para que el herrero se los afilara.

No tenían electricidad así que utilizaban el candil. Antes de la llegada del invierno se dedicaban a recoger toda la leña posible para poder calentarse en las noches frías y cuando éste llegaba, todo el mundo tenía un cochino para matar. Dependiendo del poder económico, cada familia mataba uno o dos cerdos y con ese cerdo se mantenían todo el invierno ya que había poca gente que pudiera comprar carne como era el caso de la maestra o el médico.

Sin embargo, en verano su dieta variaba ya que casi todo el mundo poseía una huerta en la cual sembraban berzas, fréjoles, alubias, tomates, etc.

Es bonito destacar los cuatro molinos cercanos al pueblo. Cada molino pertenecía a cinco familias las cuales iban a moler el trigo y la cebada para después hacer pan, hasta que se produjo una gran riada y el arroyo se desbordó derribando la presa y todo lo demás. En la actualidad, dichos molinos se han reconstruido y forman parte del patrimonio histórico del lugar y de una ruta de senderismo.

Los domingos hacían baile en la plaza y Francisco, tocando el tamboril y la flauta, reunía a toda la juventud y amenizaba las bodas y fiestas patronales de sus vecinos sin cobrar nada a cambio. Más tarde, se creó un grupo de música llamado Bajo Duero y tocaban por los pueblos de los alrededores como Villalcampo, Bermillo de Alba, Carbajosa e incluso en ciudades como Salamanca, Palencia, Burgos, etc.

Cereza de Aliste

Los vecinos le tienen una gran estima al bosque de alcornocal del pueblo, lo denominan El Sofreral. Francisco dice que antiguamente no se explotaba porque apenas daba beneficios. Todos los jueves por la tarde iban a coger bellotas para dar de comer a los cerdos. El corcho que se le extraía era para hacer colmenas y tapones, aunque no sólo se podía vivir de esta actividad.

Éramos muy felices y nos lo pasábamos muy bien con lo poco que teníamos...

Feli Castaño
Muelas del Pan

Catalunya

Les suredes catalanes es troben en un clima mediterrani típic amb la variació a un clima mediterrani subhumit en altitud i es situen a terra baixa, sobrepassant rarament els 800 metres. Tot i que l'alzina surera podria arribar a formar boscos densos i tancats, el més habitual és trobar-la formant masses obertes, degut a la gestió secular que se n'ha fet per a l'obtenció del suro, que ha marcat profundament els paisatges històrics d'aquests indrets. La seva capçada esclarissada fa que arribi a terra una gran quantitat de llum i es desenvolupi un potent estrat arbustiu que pot assolir alçades de fins a 3 o 4 metres.

A Catalunya es localitza des del nord-oest de la Serralada Litoral fins a l'extrem oriental dels Pirineus, en territoris humits i temperats, sempre sobre sòls silícics o ben descarbonatats: l'Ardenya, les Gavarres, la

Serra de Cadiretes, les muntanyes de Begur, els relleus del Baix Montseny, la zona de les Guilleries al voltant de Santa Coloma, i a l'àrea granítica de l'Alt Empordà.

El Massís de les Gavarres és una de les majors àrees de sureda de Catalunya. Va ser el centre de la indústria suro-tapera durant el segle XIX, veient-se afavorida mitjançant repoblacions en terrenys delmats per la plaga de la fil·loxera, que assolà les vinyes i obligà a replantejar l'explotació cap a nous usos. En general es distribueixen per les zones més assolellades i seques, sobretot als cims i als vessants granítics orientats a migdia, tot i que la seva àrea de distribució es va ampliar cap a zones d'alzinar durant el desenvolupament de la indústria surera.

Al Massís de les Alberes, *Quercus suber* és una espècie introduïda i afavorida per

l'home, també després del pas de la fil·loxera. Es troba a les zones més baixes de la serra, ocupant antigues terrasses de vinya i oliveres.

Al Montseny, trobem suredes a les vessants nord-est i est del massís, i en indrets d'una certa alçària arriben a conviure amb el faig.

Als massissos del Montnegre i El Corredor, les suredes es troben a la vessant litoral, estan bastant degradades i desateses, probablement degut a que la seva expansió va ser afavorida per l'home i, com en altres indrets, el seu abandonament ha fet que vagin perdent terreny progressivament front a altres espècies que s'hi troben més ben adaptades.

Sureda i territori a Catalunya

El bosc proporciona a l'home l'oportunitat de viure. Li ofereix protecció, energia i aliments. Aquest medi és i ha estat aixopluc de la vida i és per això que les Nacions Unides, només constituir-se, van iniciar la promoció de la seva protecció, perquè al protegir el bosc protegien al més dèbil.

Quant més en sabem sobre el bosc, més raons hi ha per protegir-lo i potenciar-lo. Ara, per demés, el necessitem com a captador i magatzem de carboni per alentir el canvi climàtic.

Segons la seva situació geogràfica, i depenent de que el limitant del seu creixement sigui l'aigua o la llum, els boscos necessiten més o menys intervenció humana per subsistir, i aquesta intervenció humana, si està ben gestionada, pot multiplicar la capacitat d'aixopluc que havia esmentat al començament.

El bosc de sureda és un d'ells. És molt específic en els seus requeriments edàfics i fitoclimàtics. A Catalunya solament es troba a l'Empordà, La Selva i el Montnegre-Corredor. És un arbre que viu uns 250 anys, produint el suro quan se li lleva la pell sense matar-lo, és a dir, fem una collita de carboni fixat, regenerable en l'arbre i reciclable en el suro, allargant la seva vida útil com a magatzem més o menys depenent de la seva aplicació un cop collit.

La sureda al nostre país és autòctona, sembla que s'hi va assentar al acabar les darreres glaciacions, ara fa uns 10.000 anys, i la seva selecció va venir donada pels incendis ramaders reiteratius que

Parc del Montnegre i el Corredor

la població neolítica desenvolupava anualment per tenir pastures verdes estivals, ja que l'arbre, aïllat pel suro, sobrevivia al ràpid pas del foc, i a l'hivern els donava gla i rama pel bestiar.

L'aspecte del tronc, gruixut i arrugat, li dóna un aspecte exòtic i vell, d'arbre arcaic, mític i misteriós. No perquè sí, els grecs el consideraven arbre sagrat.

La sureda a Catalunya va ser durant molts segles un ecosistema eminentment ramader, la producció de suro era esporàdica i esperava algun esdeveniment que el despertés del seu son. Aquest

esdeveniment va arribar als volts del 1700. Com si d'una alquímia es tractés, de cop i volta, el suro va esdevenir or.

Per un cantó, la Costa Brava tenia aleshores una gran activitat de comerç marítim, els ports de Roses, Palamós i Sant Feliu de Guíxols capitalitzaven una flota mercant que els proporcionava uns bons ulls oberts al món.

Per altre cantó, ens va néixer un mercat florent al nostre país veí, un mercat que ens demanava suro per una nova aplicació: tapar el vi i xampany embotellat. El mercat de taps mundial va ésser durant més d'un segle a Beaucaire, a les boques del riu Rhone, un lloc que la nostra flota mercant freqüentava.

El fenomen de demanda de taps va lligat també al naixement de la producció sistematitzada d'ampolles de vidre. Tot va venir de cop i França, amb la seva producció de suro al Var, les Landes i el Rosselló, no donava a l'abast per tapar la seva demanda. Catalunya és el que tenia més a prop.

A l'inici del segle XVIII els *maîtres tapiers* van travessar el compartit Pirineu per ensenyar a posar en producció les suredes, extreure el suro i fer-ne taps. La pela del suro des d'aleshores es va sistematitzar i les suredes, davant d'una demanda tan ben pagada, passaren del bosc mixt al monoconreu.

Al segle XIX, la indústria catalana del suro esdevé referència mundial i el bosc de suro que les serveix fa grans beneficis. Les indústries es situen prop de les suredes per la matèria primera i dels ports que n'exportaran la producció.

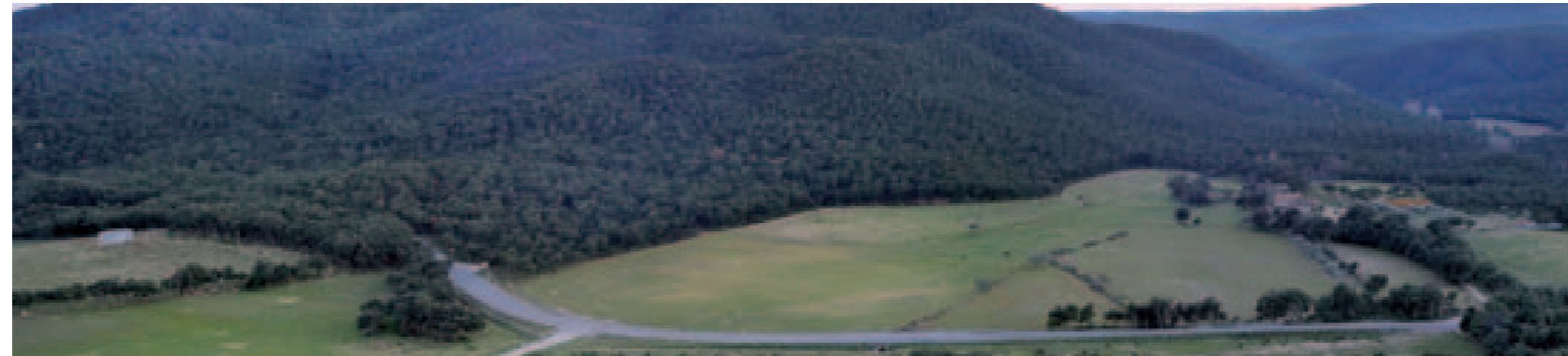
El suro absorbeix molta mà d'obra qualificada. Pel cantó forestal, hi ha molta més feina a la sureda que a qualsevol altre bosc, cal fer corriols de pela, treure competències (el pi era perseguit com una mala herba), tallar el vell i el jove dominat (aleshores fins els anys cinquanta es feia amb destrat, sense motoserra), carbonar les rels, ratllar i pelar el suro, fer rusquer, etc.

I pel cantó de la indústria, es formà als pobles una societat treballadora especialitzada, de producte ric, amb treballadors ben pagats. El suro esdevé or i cultura per les comarques i el territori. L'exportació del producte acabat i la nostra potència comercial d'aleshores va ser-ne la clau.

Al darrer terç del segle XIX arribà la fil·loxera, matà les vinyes i molts plantaren alzines sureres. Aquest fet afectà especialment a la comarca de La Selva i part de l'Alt Empordà, el que es tradueix en que aquestes comarques avui produeixen més suro per hectàrea perquè els arbres ratllen la seva edat òptima dels 120 anys. La mateixa raó perquè Portugal és avui el primer productor mundial.

El segle XX comença a Catalunya com el màxim, però el nostre arbrat que ha estat posat en producció sistematitzada ja fa 200 anys està

al límit d'edat i per altre cantó la Primera Guerra Mundial fa perdre el mercat francès que era el principal. Els incendis de Les Gavarres al 1928 van fer acabar traumàticament el primer cicle de la sureda en

Darnius

aquest massís. La Guerra Civil i la fam de la postguerra ho acabaren de rematar. Finalment, la manca de sortida comercial del bosc com a energia a partir dels anys cinquanta transformà els boscos en selves.

La il·lusió i la tossuderia d'alguns casos de propietaris forestals, basats en la cultura del suro al nostre territori, han conduït als

arbres nats al segon cicle d'aquesta sureda a adults en producció. Aquesta travessa del desert de 50 anys ha estat la més dura que mai s'ha donat, doncs els companys de viatge, com ara la

venda d'energia procedent dels boscos, ha fallat amb l'arribada del gas butà a les cuines i el fuel a les indústries. Els governs han fallat estrepitosament descuidant totalment el territori i el bosc en particular, en les èpoques de vaques grasses. I els bancs, ni tenen mecanismes, ni poden comprendre ni ara ni mai, un finançament a cinquanta anys vista.

El resum és que l'únic motor per travessar el desert ha estat la il·lusió de veure que arbres del segon cicle arriben ja al llindar dels 80 anys, on el suro produït pot pagar ja el seu conreu. La vida del propietari que ho ha empès ja ha passat, només les generacions futures en podran gaudir si hi tenen cura. És com conrear elefants, que et sobrepassen en tot, fins i tot la pell s'hi assembla. Hi ha també una satisfacció del gestor de dominar la natura conduint-la cap a fer-li fer el suro de màxima qualitat pel tap.

Ara a Catalunya hem assolit que els boscos de sureda estiguin certificats de gestió forestal sostenible i que les indústries que el comprin puguin transmetre la marca del certificat al producte final. Amb això ens hem tornat a posar a la davantera mundial.

És possible que la raó que ha empès al propietari no sigui només econòmica, sinó que estigui també relacionada a una íntima cerca de la transcendència en tota acció de la nostra finita condició humana. El que diem en català: la feina ben feta.

Joan Botey i Serra
Fitor

Banyuls-sur-Mer

Darnius

Vives

Maçanet de Cabrenys - La Vajol

Maçanet de Cabrenys - La Vajol

Argelés-sur-Mer

Banyuls

Banyuls

Argelès - Valmy

Romanyà de la Selva,

Romanyà de la Selva

Romanyà de la Selva

Romanyà de la Selva

Parc Natural del Montseny

Parc Natural del Montseny

Parc Natural del Montseny

Parc Natural del Montseny

Comunitat Valenciana

A la Comunitat Valenciana, les suredes no són molt freqüents per la gran abundància de terrenys calcaris d'aquesta àrea. Se'n troben només a les serres d'Espadà i de Les Santes a Castelló i les serres de Calderona, Marxuquera i Pinet a València. Aquesta darrera, la de Pinet, es troba curiosament sobre terreny calcari que, gràcies a l'intens rentat dels sòls que provoca l'elevada pluviometria local, s'ha descarbonatat prou com per permetre l'assentament de l'alzina surera.

La massa més important és la que es troba a la Serra d'Espadà. Aquesta és una formació muntanyosa costanera situada al sud de Castelló i constitueix un dels darrers estreps del Sistema Ibèric. La seva particular orientació respecte al mar origina un microclima humit, amb freqüents boires i plugims. El nivell d'humitat que genera aquesta situació, sumat a l'existència d'un terreny silícic, d'un característic color rogenc que destaca en el paisatge, fan que la sureda sigui la formació boscosa més important, formant masses pures o combinades amb *Pinus pinaster*.

El corcho y mi tierra

Eslida está situada en la provincia de Castellón, perteneciente a la comarca de la Plana Baixa, situada a 381 metros sobre el nivel del mar y ocupa una superficie de 18,10 Km², a unos 20 km de la costa. Su población cuenta con unos 900 habitantes.

El municipio forma parte del Parque Natural de la Sierra de Espadán, el cual tiene una extensión de 31.182 hectáreas, fue declarado por el Gobierno Valenciano el 8 de octubre de 1998 y es el segundo entorno protegido más grande de toda la comunidad. Si por algo destaca este parque natural es por poseer la mayor masa de alcornoques de toda la Comunidad Valenciana, aproximadamente 6.000 hectáreas con un corcho que, gracias a la climatología mediterránea con menos lluvias que en la parte occidental de la Península, crece más despacio y, por ello, tiene menos poros.

Ésta es una sierra en las estribaciones del Sistema Ibérico y constituye una alineación montañosa triásica que posee un modelo geomorfológico caracterizado por abruptas crestas. Uno de sus peculiares rasgos es que no está perpendicularmente orientada al mar sino hacia al este, al contrario que otras cordilleras.

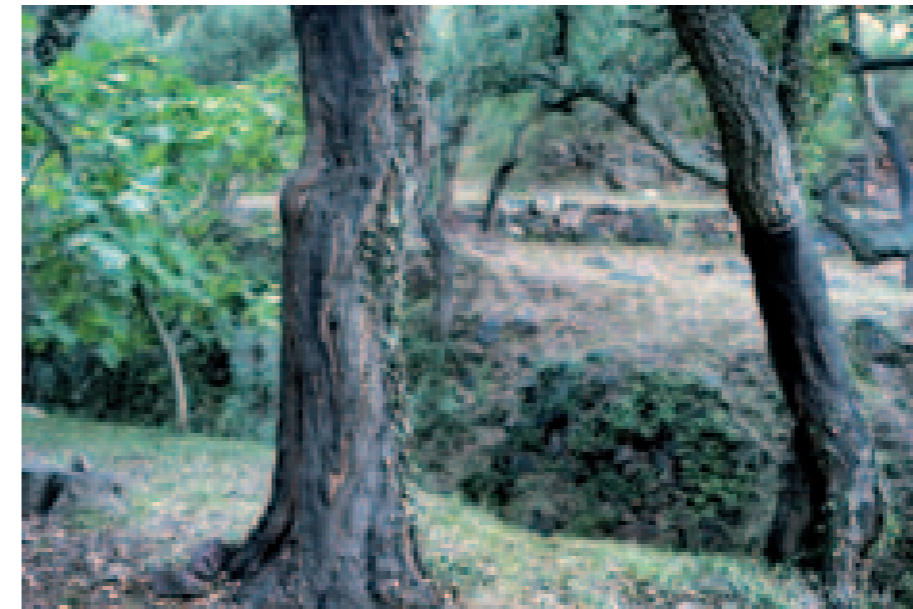
La economía de Eslida ha estado basada en los últimos años principalmente en el corcho, pero también en el aceite y la miel. La producción de aceite siempre ha sido muy importante y abundante, llegando a haber más de diez almazaras donde se producía el

Font Fresca

aceite. Esto fue debido a que nuestros montes estaban cultivados en su totalidad de olivos y alcornoques.

La industria del corcho en Eslida, ligada obviamente al paisaje corchero, data de mediados del siglo xx. Dada la riqueza en cortezas de la sierra, los catalanes vieron en ella un filón y de ellos fue la primera fábrica. Los eslidenses asimilaron fácilmente los trabajos

Font Fresca

de manipulación primaria y puede afirmarse que fue el único pueblo de la sierra donde con más intensidad se trabajó dicha materia.

De la actividad fabril de Eslida, cabría destacar el caso concreto de la 'Industrial Corchotaponera, S.A.'. El amplio espíritu comercial de Don Amadeo Máñez Lafuente inició la potente industria de corcho, eficazmente ayudado por sus hermanos Don Víctor, director de la fábrica, Don Carlos, que compartió con él las abrumadoras tareas de la gerencia, y Don Adolfo, que estuvo al frente de los almacenes que la entidad poseía en el Grao de Valencia.

Hay datos de 1910 que demuestran la existencia de esta fábrica de corcho, en la que se llegaban a producir diariamente unos 300.000 tapones de diferentes clases, invirtiendo para ello unos cuatro o cinco mil kilos de corcho y en la que trabajaban unos 150 operarios entre hombres y mujeres. Esta industria exportó grandes cantidades al extranjero. Desde Eslida salieron dichos productos a Francia, Bélgica, Japón y Australia.

Llegada la Guerra Civil se cerró y fue destinada a hospital.

Rafael Sorribes Gómez

Eslida

Almedijar

Ajuez

Ajuez

Almedijar

Ajuez

Ajuez

Extremadura

Extremadura és un dels territoris espanyols amb més superfície de sureda. El seu clima és bàsicament mediterrani amb influència atlàntica, amb hiverns molt suaus i estius molt calorosos i secs. La ubicació típica de les suredes són les vessants assolllades entre els 600 i 900 metres, i a cotes més baixes a l'obaga. La sureda moltes vegades forma masses mixtes amb alzina. Va acompanyada de sotabosc de gran alçada format per cirerer d'arboç, brucs, estepes, etc. D'aquestes masses forestals se n'aprofita el suro i també hi tenen lloc activitats cinegètiques i ramaderes. La presència de l'alzina surera a llocs on té menys potencial ecològic s'explica per la seva introducció a través de repoblacions. Les zones de major concentració de sureda són la Sierra de San Pedro i les serres de Jerez y Fregenal.

El Parc Natural de la Sierra de San Pedro està situat a la zona més occidental d'Extremadura. És una àrea abrupta, situada entre els 300 i 700 metres d'alçada. Està classificada com a Zona d'Especial Protecció per a les Aus (ZEPA) i Zona d'Especial Conservació (ZEC). L'espècie arbòria dominant és l'alzina, però la climatologia i el tipus de sòl han afavorit la surera, i l'extracció del suro és una activitat molt important de la zona.

Els alzinars i les suredes estan adevesats a les valls i zones enclotades, però així que s'enfila a les zones més acinglerades, el bosc quasi no ha estat transformat i es troba en un magnífic estat de conservació. El fet és que aquest parc compta amb un gran nombre d'espècies amenaçades d'extinció: destaca la presència de l'àguila imperial ibèrica i el voltor negre, entre l'ornitofauna, i del linx ibèric entre els mamífers.

El ritual de la saca

Los que habitamos este territorio somos conscientes de que la Sierra de San Pedro, junto con las dehesas llamadas Piedrabuena y Mayorga de San Vicente de Alcántara, suponen una gran extensión de alcornoque y son, además, una excelente representación del paisaje y la cultura del corcho en nuestra Comunidad. En este espacio, junto a un magnífico entorno natural, hay mucha vida ligada precisamente al corcho, su explotación y la cultura que se crea en torno al mismo.

El verano es la época del año en la que más nos adentramos en el monte alcornoque y la dehesa, gracias a la campaña de extracción del corcho o *la saca*, nombre con el que es conocido el descorche en Extremadura.

Normalmente, pasamos la campaña de la saca en el campo durante el tiempo que ésta dura, aunque como es lógico, las cosas han cambiado desde hace años hasta ahora.

Recuerdo, en mi juventud, cuando íbamos a trabajar en el descorche para pasar varias semanas, incluso meses, en el campo. Nos llevábamos *el jato*, que son todos los enseres necesarios durante la extracción del corcho. Las principales herramientas que utilizábamos, como hoy en día, eran el hacha corchera y la palanca o burja, acompañadas por la piedra de afilar y el barril de barro, para mantener el agua siempre fresca.

Sierra de San Pedro

Sierra de San Pedro

Cuando llegábamos a la finca, buscábamos cada uno nuestro alcornoque en el que instalábamos *la jatera*. Era el espacio de cada uno, algo así como una cabaña al aire libre. Lo primero que hacíamos era prepararla y hacernos la cama a base de ramas nuevas de alcornoque, retamas y un mantón grueso que nos traíamos de casa. Recuerdo cuando salíamos a correr con el fin de buscar los mejores alcornoques y conseguir los palos de la cama, la cual construíamos ayudándonos los unos a los otros. Era muy entretenido, así empezábamos nuestra convivencia, puesto que además de trabajar también teníamos tiempo de pasar buenos ratos.

Para tener los alimentos en alto y a salvo de los animales e insectos, utilizábamos corchas recién sacadas, a modo de estanterías, las cuales colgábamos con cuerdas del alcornoque bajo el que teníamos *la jatera*. Además, a un lado de la misma teníamos la lumbre para colocar la sartén y el puchero del café. También contábamos siempre con un cántaro grande de agua para rellenar el barril que nos llevábamos al descorche cada mañana.

Al ser el trabajo de la saca de bastante esfuerzo físico, el alimento que se tomaba debía ser energético. Por la mañana temprano, antes de comenzar con la saca y después de haber desayunado unas migas con café, arrimábamos al fuego el puchero de garbanzos, chorizo, tocino y lacón. Uno de nosotros se encargaba de vigilar los pucheros para tenerlos

preparados a la hora de comer. A los garbanzos se les acompañaba con un gazpacho de poleos hecho a base de huevo, pimiento rojo seco, ajo machado, aceite, sal, vinagre, pan, agua y poleo machado.

Hoy en día, aunque de otra manera y con medios diferentes, seguimos yendo a la saca del corcho con nuestro equipaje y, en todo caso, nunca nos debe faltar el hacha, la palanca y el agua.

Con la llegada del invierno preparamos en las fábricas de San Vicente ese corcho que recogemos en verano, y lo transformamos en tapón o exportamos la materia prima. En concreto mi trabajo es el de preparación del corcho en plancha.

El corcho está muy presente en nuestras vidas, y en la mía concretamente, a través de la cultura y las tradiciones, incluso en nuestros hogares, siempre hemos visto el corcho de una manera u otra en los útiles de la vida cotidiana, son objetos fabricados en corcho que hoy en día ya no se utilizan, pero que todos los que tienen mi edad sí que hemos conocido. Hablo del corcho lavadero que tenían nuestras madres para lavar la ropa, las artesas de la matanza, las colmenas para la miel o los taburetes a los que nosotros llamamos asientos, los cuales hoy en día todavía usamos para sentarnos alrededor de la chimenea.

Sierra de San Pedro

Sierra de San Pedro

En cuanto a las tradiciones unidas al corcho, tiene un sentido especial la que celebramos en la noche anterior al 22 de Enero, se trata de la fiesta del patrón del pueblo, San Vicente Mártir. Esa noche hacemos hogueras con *ramajos* que recogemos varias semanas antes.

Recuerdo, en mi niñez, cuando mis amigos y yo, poco después de Navidad, comenzábamos a acarrear ramas de olivo de los huertos que habían podado y juntábamos muebles viejos para nuestra hoguera. Tenías que tener cuidado de que no te los robaran por las noches. Después, esa noche se compite a ver qué barrio tiene la hoguera más grande, quemamos trozos de corcho que insertamos en palos y nos *mascarramos*, así es como llamamos nosotros al hecho de tizarnos la cara unos a otros y a las personas que nos encontramos por el camino. Hoy en día, seguimos celebrando esta fiesta de *los mascarrones*, tan ligada al corcho.

Otra tradición en la que participamos gran parte del pueblo, es la del Corpus Christi, en la que los vecinos adornamos las calles por las que va a pasar la procesión con serrín de madera teñido y corcho. Recientemente, esta fiesta ha sido declarada de Interés Turístico Regional, hecho que nos llena a todos de un gran orgullo.

Joaquín Brixedo Bejarano y Laura Brixedo Rabazo
San Vicente de Alcántara

Sierra de San Pedro

Sierra de San Pedro

San Vicente de Alcántara

Seu
Centre Cultural Bassa Rocas
C. Irene Rocas, 1
17124 Llofriu. Girona, Espanya
T. +34 972 303 360
F. +34 972 302 804
retecork@retecork.org

www.retecork.org

Amb la col·laboració de:

Fundación Biodiversidad